

Krkavški Kamen v ustnem izročilu in v sklopu obredne prostorske strukture

Jana Puhar, Andrej Pleterški

A stone with several images of mythological meaning stands near the Krkavče village above the Dragonja valley in the southeastern part of Slovenia. The authors relate the oral tradition concerning the stone and with its help, they divulge the sacral structure of four churches that form a symmetrical Latin cross with the stone situated at the intersection. A spatial cross, built according to the same program of construction, is also present in Prague and is reliably dated to the 12th century. The cross of Krkavče also certainly came into existence at the same time. This time thus represents the terminus ante quem for the discussed Stone.

Kamen

Danes stoji 400 metrov jugovzhodno od krkavškega pokopališča, severno ob poti, ki vodi mimo ledine Gradišče proti zaselku Škrljevac (Slika 1). Visok je približno 2,5 m,

Slika 1. Krkavče. Gradišče in Kamen, pogled s severovzhoda.

Fig. 1. Gradišče and the Stone, view from northeast.

Slika 2. Krkavče. Jugovzhodna podoba na Kamnu.
Fig. 2. Southeastern image on the Stone.

je podolgovat in grobo obdelan. Je iz kamenine, ki je v kraju v naravi ni. Danes ga iz tal gleda le še 1,6 m – zgornji del kamna je delno poškodovan, na vsaki strani je vanj vklesana stilizirana človeška podoba. Že na prvi pogled je očitna podobnost med obema. Gre za antropomorfno bitje s široko razprostrtimi rokami in žarkovno krono. Čeprav sta motiva enaka, se pri njuni izdelavi pojavljajo razlike. Na jugovzhodni stranici je površina kamna predvsem na spodnjem delu preprejena z žlebovi, ki so najbrž vodnega nastanka.

Površina obeh podob kaže različno obdelavo. Podrobnosti na obrazu (usta in oči) so dobro prepoznavne samo pri jugovzhodni podobi (Slika 2). Ta je brez nog, žarki, ki gredo

iz glave, so kratki. Pri podobi na severozahodni strani (Slika 3), ki je nekoliko večja, so žarki daljši, prsti na rokah so dobro vidni. Na obrazu ima tri izbokline, ki bi lahko pomenile oči in usta ter izboklino v predelu bokov, ki bi lahko pomenila falus (Slika 5). Površina pod tem delom je bila preklesana (Slika 4) in tedaj je bil ustvarjen na mestu, kjer bi pričakovali noge, lik ki spominja na ribo, še najbolj pa na vulvo.

Razlike bi bilo mogoče razložiti z nesočasnim nastankom podob. V tem primeru je bolj verjetno, da je manjša jugovzhodna podoba posnetek večje, ki je slogovno bolj dognana. Tudi spodnji del severozahodne podobe je mlajši. Reliefne upodobitve na kamnu so torej najverjetneje nastale vsaj v dveh, če ne celo v treh fazah.

Ustno izročilo

Ustno izročilo o kamnu obstaja v Krkavčah, pa tudi po sosednjih vaseh (Puče, Šmarje). Objavljeni so rezultati ankete, ki jo je opravila v letu 2004 Jana Puhar.

IME

Največ o kamnu vedo povedati prav »Krkučani«. Ti pravijo, da je to njihov kamen, ki se nahaja od vekomaj na istem mestu, da so nanj že navajeni in ga skoraj več ne opazijo, ko gredo mimo. Imenujejo ga preprosto »Kamen«. Vinko Šribar je pred pol stoletja zapisal, da zanj kroži med ljudstvom nekaj različnih nazivov - "kamen", "pri kamnu", "berlina", "troglav" (Šribar 1956, 67). Danes ga najpogosteje imenujejo Kamen. Tudi mesto, kjer se nahaja in njegovo bližnjo okolico imenujejo »Pri Kamnu«.

»Odkar sem se rodil ga poznam. Pravimo mu "Kamen"... "Pr' Kamni".« (Mirko Kleva, 83 let, Krkavče 45)

»O kamnu se govori zadnjih 10, 15 let. Pred tem se nihče ni zanimal zanj. Pravimo mu samo "Kamen".« (Ondina Reja, Krkavče 68)

»Domačini mu pravijo "Kamen", ne pomeni jim nič posebnega.« (Pavel Goja, Krkavče 36)

PRAVO

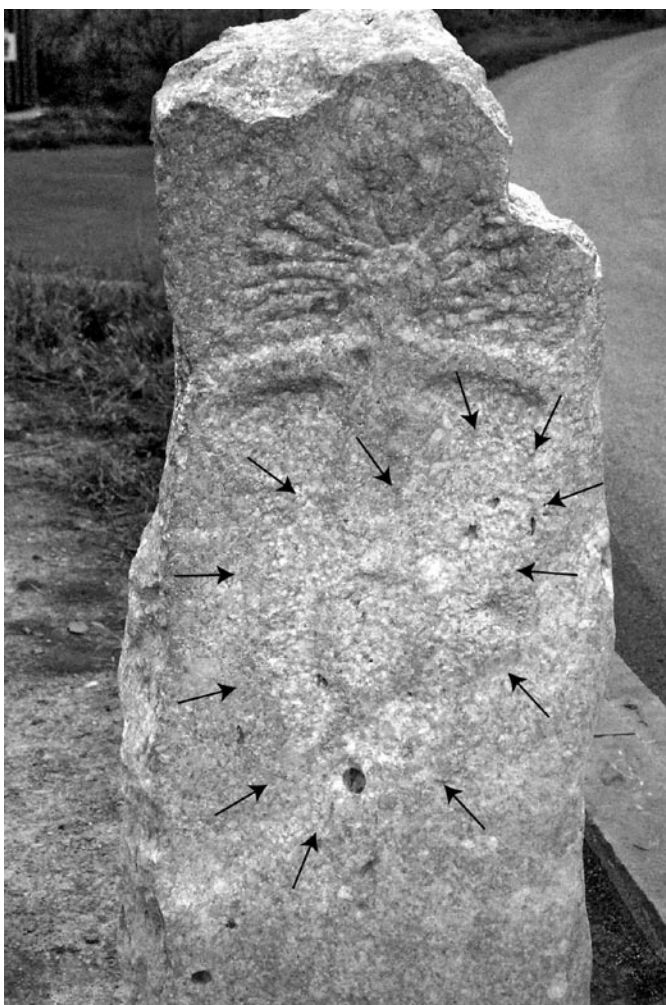
Kamen naj bi nekoč služil kot sramotilni kamen, k njemu naj bi za kazen privezovali ljudi.

»Ko se na koga razjezimo, še sedaj rečemo: »Te bom zvezal h Kamnu!«. Kazen so odmerjali po urah, koliko časa si bil privezan. Ljudje so zvezanega pljuvali in se mu posmehovali.« (Pavel Goja)

Slika 3. Krkavče. Severorazhodna podoba na Kamnu.

Fig. 3. Northwestern image on the Stone.

Slika 4. Krkavče. Kamen. Preklesana površina pri severozahodni podobi.
Fig. 4. Re-hewn surface by the northwestern image.

»Ljudi so včasih za kazen privezovali k temu kamnu.« (Jože Pribac, Krkavče 101)

»Pravili so, da je to bil sramotilni kamen, zanj so privezali človeka. Ponižanje je odtehtalo njegovo krivdo.« (Avgust Pucer, Puče 20a)

OBREDI

Nekateri domačini omenjajo tudi češčenje kamna. Na dan sv. Vida so polagali roke na ta kamen. Za Božič so ob njem kurili hrastovo drevo. Imel je pomen tudi za plodnost.

»Pravijo, da so ta kamen včasih čistili. Spomnim se, da se je ena stara vedno križala pri Kamnu – vsakokrat, ko je šla mimo. Iz vasi Škrljevac so ga bolj čistili. Moja nona pa ne – samo Škrlječani.« (Jože Pribac)

»Kamen vpliva na plodnost, pomemben je za rojstva.« (Ondina Reja)

V Krkavčah je staroslovanski monolit. ...Ko sem bil z njim [po 1956], je [Franjo] Ledič v enem od zaselku Krkavč spraševal starejše ljudi. Domačini so mu pravili Škržat, ki je imel 84 ali 86 let, je Lediču povedal: "Ja, ja spominjam se, moj nonič je rekel, da so za Božič bili pri skali celo noč. Na ogenj so dali hrastovo drevo, ki je gorelo celo noč. Ko se je svitalo, so se zbrali vsi vaščani in si nazdravili." ... Škržat je še omenil, da so na Svetega Vida dan ljudje polagali roke na ta monolit. Župnik pa jih je zaradi tega čaščenja kregal in sramotil, zato so obred opravljali skrivaj. (Slavo Batista, Pri Gradu 12, Koper. Objavil Hmeljak 1999)

Na ponedeljek pred Vnebohodom, za Prošnje dneve se je nekoč vsako leto iz Krkavč odpravila procesija. Prva postaja je bil Kamen, tam je bilo zborna mesto za ljudi iz ostalih zaselkov, župnik je podal prvi blagoslov na vse štiri strani. Od Kamna je šla procesija proti Sv. Mavru pod vasjo in se zaključila na ploščadi pred cerkvijo sv. Mihaela (Slika

6). Po nekaterih pripovedovanjih pri Kamnu ni bilo postanka, drugi so povedali, da ne vidijo povezave med procesijo in Kamnom, oz. da je ta naključna. Eden od domačinov pa je omenil, da je pred tem procesija šla po drugi, daljši poti mimo vasi Sv. Stepan (oz. Štefan) v dolini Dragonje (Slika 7). Danes je od običaja ostala le močno okrnjena pot, ki jo vaščani naredijo okrog vasi.

»Za Prošnje dneve, na ponedeljek pred Vnebohodom, je šla procesija po poljih. Ta procesija je šla najprej do Kamna, tam so se pridružili ljudje iz zaselkov, to je bilo zborna mesto. Župnik je tam podal prvi blagoslov na vse štiri strani. Pot smo nadaljevali mimo zaselka Škrljevac, ven smo prišli na Kavi¹, potem smo šli mimo odcepa za Glavine do Sv. Mavra, še pred vasjo smo zavili desno in mimo Vručk prišli nazaj pod vasjo v Krkavče. Zaključek procesije je bil pri ploščadi pred cerkvijo. Tako je bilo pred 45 leti. Zdaj gre procesija samo okrog vasi.« (Pavel Goja)

»Procesija se je začela v Krkavčah, nato smo šli mimo kamna, proti Škrljevcu, v Sv. Maver in nazaj. To je bila procesija 10 dni pred Rešnjim telesom, za Prošnje dneve. V torek so praznovali v Novi vasi, v sredo pa v Sv. Petru. Pri Kamnu se nismo nikoli ustavljali. Še prej pa je bila pot daljša: iz Krkavč mimo Kamna, po hribu dol do Dragonje, v Sv. Stepanu² je bila maša, potem so jedli in pili in se vrnili mimo Sv. Mavra nazaj. Moja nona, ki je bila rojena

Slika 5. Krkavče. Kamen. Severozahodna podoba: 1 – oči, 2 – usta, 3 – falus, 4 – vulva?

Fig. 5. Northwestern image: 1 – eyes, 2 – mouth, 3 – phallus, 4 – vulva?

¹ Kamnolom.

² Gre za ledino Sv. Štefan ob vznožju griča Dovin v dolini Dragonje.

1882 je še hodila v procesiji po tej poti, ko je bila majhna - to je moralo biti nekje do l. 1890, potem so pot skrajšali. Danes pa je procesija še krajša – gre samo okrog vasi.« (Jože Pribac)

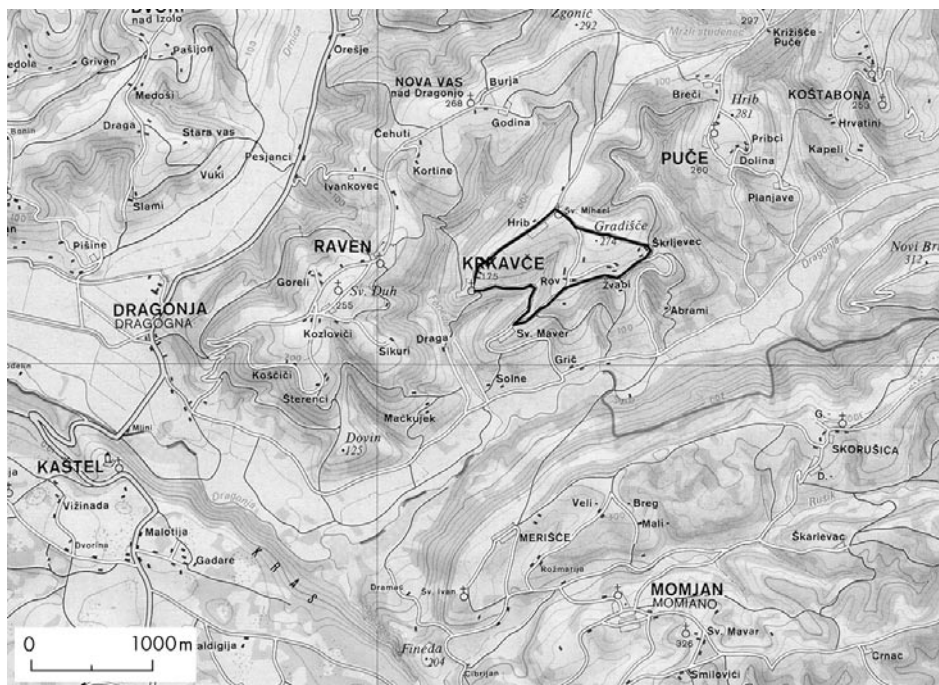
»Po Veliki noči je Vnebohod, potem pa je prošnji teden. Takrat je bila procesija v Krkavčah. Šli so tudi mimo Kamna, vendar to ni bilo povezano s Kamnom, slučajno so šli tam mimo.« (Ondina Reja)

STOJIŠČA KAMNA

Kamen je bil po pripovedi pripeljan z ladjo na mesto, kjer je zdaj postavljen in k njemu so nekoč vezali ladje. Zraven mejnega prehoda Dragonja (kjer je kmečki turizem Mahnič) so našli "rinke" v skali, ki naj bi služile za vezanje ladij. Pri ledini Sv. Štefan je stena obtolčena od valov; tam so po pripovedi našli podobne "rinke". Sedanje stojišče je posebna zvočna točka.

»Kamen je bil tja pripeljan z ladjo in k njemu so vezali ladje. Kamen je na isti nadmorski višini kot Črni Kal in včasih je bilo to vse pod vodo. Tam, kjer je kmečki turizem Mahnič, zraven mejnega prehoda Dragonja, so našli rinke v skali, k tem rinkam so nekoč vezali ladje.« (Pavel Goja)

»Pri Sv. Stepanu je stena stučena od valov, zraven so našli rinke za vezanje bark. Isto so našli tudi pri Mahniču. Pod Krkavčami, v dolini proti Dragonji je vas Sulne - tam so enkrat bile soline.« (Jože Pribac)

Slika 6. Krkavče. Mlajša pot procesije.
Fig. 6. The later course of the procession.

»Domačini pravimo, da se pri Kamnu sliši zvonjenje treh svetih Marij oz. treh zdravih Marij. To so Marija Rožnevenska iz Nove Vasi, Karmelska Mati Božja s Puč in cerkva Marijinega darovanja (Mati Božja od Zdravja) v vasici San Mauro pri Momjanu na Hrvaškem.« (Pavel Goja) Tega naj ne bi bilo moč slišati na nobeni drugi lokaciji.

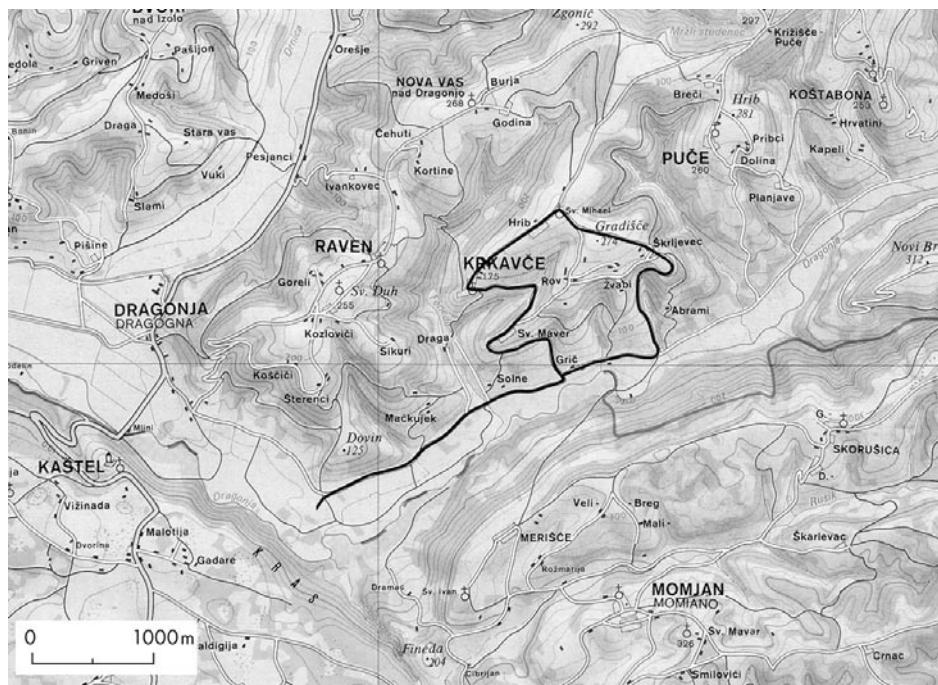
Prvotnega mesta postavitve kamna ne poznamo, po ustnih virih naj bi ležal nedaleč od mesta, kjer stoji danes.

»Kamen je [Vinko] Šribar prišel iskat '47 ali '48 leta. Kamen je do takrat ležal na istem mestu. Naredili so zid in ga postavili tam. Postavljal ga je moj oče, ki je bil zidar; jaz sem bil takrat še majhen; gledal sem ga in mu tudi pomagal.« (Jože Pribac) Na vprašanje, koliko je bilo mesto postavitve oddaljeno od mesta, kjer so kamen našli, je Pribac povedal: »Blizu, največ kakih osem metrov stran.«

POŠKODBA KAMNA

Domačini verjamejo, da kamen ni ohranjen v celoti. Nekateri pravijo, da je imel na vrhu izklesano glavo, po drugi različici naj bi glave bile tri, kar bi pojasnjevalo ime Troglav. V obeh primerih pa naj bi del kamna z orodjem odbil jezni vaščan.

»Podoba na kamnu je bog sonca. Vrh kamna je bil nekoč oblikovan kot glava, toda nekoč jo je en odsekal z motiko, ker je bil živčen.« (Pavel Goja)

Slika 7. Krvavče. Starejša pot procesije.

Fig. 7. The earlier course of the procession.

»Kamen je enkrat imel tri glave. Nek mož je bil enkrat jezen in je z motiko stuku ča uno glavo. Moja nona je bila takrat še mlada, kasneje mi je govorila o tem.« (Jože Pribac) V pojasnilo glede treh glav je Pribac povedal, da so bili to trije obrazi, izklesani v kamen. To nakazuje na zanimivo možno primerjavo s koroškim kamnom z najdišča St. Martin am Silberberg (Kahl 2005).

KAMEN, GRADIŠČE, GRAŠČAK IN ZLATO

Izročilo Kamen povezuje s sosednjo ledino Gradišče. Domačini brez izjeme zatrjujejo, da je na Gradišču nekoč stal grad, razlike se pojavijo v odnosu grad – Kamen. Po nekaterih različicah je Kamen nekoč spadal h gradu, po drugih pa je starejši od gradu. V zvezi z gradom so tudi pripovedi o zlatu in graščaku-hudiču.

»Zraven Kamna, takoj na drugi strani ceste, je Gradišče. Pravijo, da je Kamen ostanek gradu, ki je nekoč stal tam.« (Ondina Reja)

»Na Gradišču je nekoč stal grad. V sredini gradu je stala 40 m globoka šterna, včasih se je slišalo, kako je tekla voda. Na Gradišču je bil tudi vrelec. Ljudje so tam našli bele kockice, opeke, pa tudi kosti od ljudi in sablje. Moja nona je pravila, da je grad imel rove, eden bi se moral končati prav zraven te hiše³. Kamen pa je stal tam še pred gradom.« (Jože Pribac)

»Pravili so, da je Na Gradišču stal grad, enkrat so tam kopali in našli kosti. Našli so jih tudi pri pokopališču.« (Mirko Kleva)

»Nona je vedno pravila, da je na dnu šterne zlato tele. Na gradu je živel graščak z dlakami po vsem telesu, ki so se ga vsi bali. On je imel zlato tele. Ko so prišli sovražniki, ga je hitu unotre, da ga ne bi dobili.« (Jože Pribac)

»Pravili so, da je na njivi pod gradom vrah nastavljal zlatnino. Ko so jo ljudje hoteli pobrati, jo je potegnil nazaj pod zemljo.« (Jože Pribac)

»O Kamnu so tudi govorili, da se bo pred njim našlo zaklad. Duhovnik Umer naj bi skrnil ta zaklad nekje blizu kamna. Tisti, ki bo hotel ta zaklad dvignit, bo moral to naredit molče. Žebelj iz skrinje bo moral privezat konju za rep, ko bo konj povlekel skrinjo ven, mu bo rep odpadel.« (Avgust Pucer)

Prostorske točke

Gradišče pri Krkavčah

Na griču Gradišče nad zaselkom Škrljevac so našli ostanke mozaičnega tlaka, vodnjak, kipce in opeke z žigi "[Pansae V]ibi" (CIL V 8110,1) in "P. Ituri Sab." (CIL V 9110,96) (Benussi 1927–1928, 262; Degrassi 1930; Župančič 1993, 258), kar priča o vili iz rimskega časa. Kamen stoji le nekaj deset metrov severno od teh njiv, na drugi strani ceste, ki vodi proti Škrljevcu.

Farna cerkev sv. Mihaela, Krkavče.

Župnijska cerkev stoji v centru vasi. Pred njo se razprostira velika naravna ploščad iz žive skale. Ustanovljena je bila pred letom 1664 in leta 1738 prezidana na pobudo duhovnika Štefana Umerja, ki je služboval v Krkavčah med leti 1728 in 1792. Leta 1741 je cerkev dobila tudi zvonik. (Galimberti 1996). Po opisu Paola Naldinija iz 1700 je imela cerkev več oltarjev: glavni izmed njih je bil posvečen sv. nadangelu Mihaelu, stranska sv. Janezu in sv. Pavlu. (Naldini 2001, 303).

³ Krkavče 101.

Podružnična cerkev sv. Mavra in sv. Štefana, Sveti Maver

Danes že porušena cerkev sv. Mavra se je nahajala v zaselku Sv. Maver na griču nasproti Krkavč. Bila je podružnica župnijske cerkve v Krkavčah, vendar jo je po velikosti presegala. Njen glavni oltar je bil posvečen sv. Mavru, desni stranski oltar sv. Heleni in sv. Tereziji, levi pa sv. Urši. Notranjost cerkve je krasila slika, ki naj bi nastala leta 1387, kar naj bi kazalo na starost cerkve (Naldini 2001, 303-304). Vizitator Agostino Valier 1579 v svojem poročilu cerkev omenja kot cerkev sv. Mavra in Štefana (Lavrič 1986, 103).

Podružnična cerkev sv. Štefana, papeža in mučenca, Krkavče.

Naldini piše, da je cerkev stala ob cesti, ki vodi v Puče. (Naldini 2001, 303). Cerkev je vrisana tudi na vojaškem zemljevidu iz 1797, vendar se tam pojavlja pod imenom st. Croce /sv. Križ (Rajšp, Trpin 1997, Sekcija XIX 15). Pozneje je bila opuščena in porušena. Južno od vaškega pokopališča na parceli št. 838 k. o. Krkavče (ledina *Na Škofjajah oz. Grubljice*) so pri arheoloških sondiranjih leta 1952 odkrili temelje stavbe. Vodja izkavanj Vinko Šribar je pokazal, da gre najverjetneje za ostanke podružnične cerkve sv. Štefana papeža in mučenca, ki jo omenja Naldini. Temelji stavbe stojijo na še starejših zidovih. Na notranji in zunanji strani zidov so izkopali dvanajst grobnih jam s petnajstimi okostji, ki naj bi časovno pripadali poznemu srednjemu veku ali še mlajšemu času (Šribar 1956, 67; Šribar 1967, 372-373). V prid Šribarjevi razlagi stavbnih ostankov govori tudi ledinsko ime *Pri cerkvi*, ki ga uporabljajo domačini za oznako omenjene lokacije.

Podružnična cerkev sv. Štefana, prvomučenca, dolina Dragonje

Tretja podružnica cerkve Sv. Mihaela v Krkavčah se je nahajala v dolini Dragonje in je bila po velikosti primerljiva s cerkvijo Sv. Štefana papeža in mučenca (Naldini 2001, 303). Po pričevanju domačinov (Jože Pribac) je bila cerkev porušena konec 19. stoletja. Ostanke zidov so vidni še danes ob vznožju griča Dovin, južno od ceste, ki od naselja Dragonja vodi po dolini reke Dragonje proti Krkavčam. Domačini lokacijo (vključno z gričem) še danes imenujejo Sv. Štefan.

Podružnična cerkev Rožnovenske Marije, Nova vas

Stoji v vasi ob pokopališču. Naldini omenja, da ima cerkev dvojni oltar (Naldini 2001, 304).

Podružnična cerkev Matere Božje, Puče

Cerkev je podružnica župnije v Koštaboni. Naldini jo hvali, da je lepo urejena, čeprav je majhna (Naldini 2001, 315). Stoji v vasi.

Cerkev sv. Katarine, Skorušica

Sv. Katarina je pokopališka cerkev, ki stoji severozahodno od vasi.

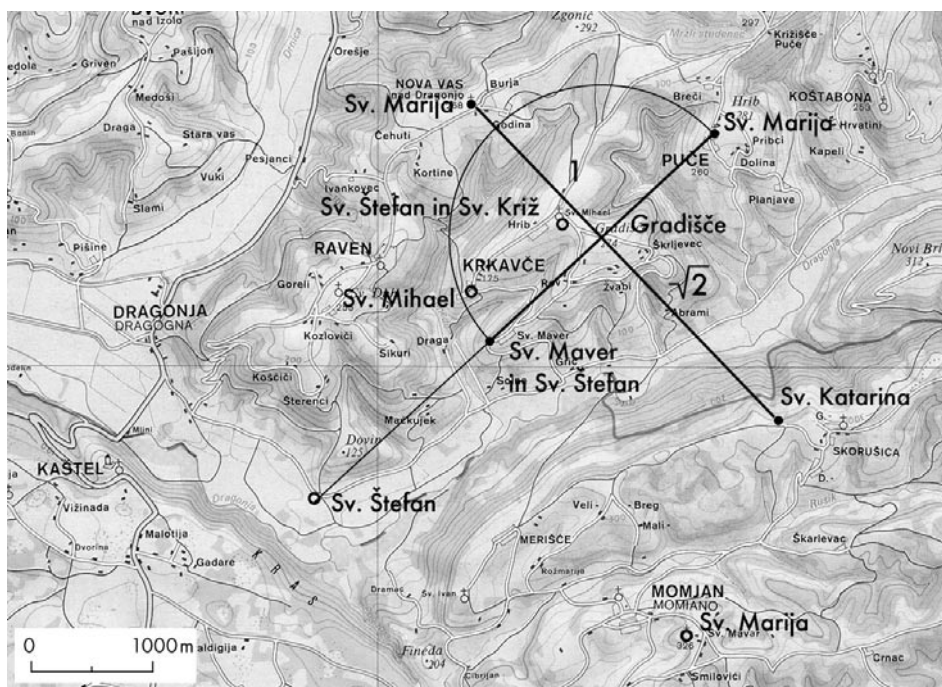
Povezava prostorskih točk (Slika 8)

Vozliščna točka ustnega izročila je ledina Gradišče z ostanki rimskodobne vile, kjer je prebivališče mitskega bitja, kosmatega graščaka-hudiča, čuvaja zlatega zaklada in vodnjaka. Kje natančno je stal kamen, preden so ga podrli, ni znano. Njegovo današnje stojišče je iz leta 1999, ko so kamen vrnili iz restavracije v Republiškem restavratorskem centru, kamor so ga odnesli konec prejšnjega leta. Izročilo ga povezuje s prostorom Gradišča. Če upoštevamo še izročilo o kurjenju obrednega ognja in celonočnem bedenju ob Kamnu, je za to nedvomno več prostora na Gradišču južno od poti, kot pa na sedanjem robu severno od nje.

Kamen je bil v kraj nedvomno prinešen. O tem govorita tako njegova sestava kot ljudsko izročilo. Ali je bil že tedaj okrašen, ne vemo. Verjetno pa je, da gre za neke vrste

spolijo, ker bi si sicer težko razlagali, zakaj ga je bilo potrebno preklesavati novemu namenu primerno. Vsekakor je od časa, ko je dobil prvo podobo, najmanj enkrat, če ne celo dvakrat spremenil funkcijo in morda tudi stojišče. Tu nas zanima zadnje na Gradišču.

Na povezanost nekaterih kulturnih toč v pokrajini nas opominja pot procesije v dolino Dragonje in nazaj. Tudi v svoji najdaljši različici ni obšla vseh cerkva župnije, njeno zborna mesto je bilo pri Kamnu in ne pred župno cerkvijo, kot bi pričakovali. To nakazuje, da je procesija morda prežitek obreda, ki je starejši od sedanje mreže cerkva. Ob pogledu na karto poti pade v oči, da tri točke - Kamen, cerkev sv. Mavra in cerkev sv. Štefana stojijo v isti črti. Ko temu dodamo še Marijine cerkve, katerih zvonjenje se sliši pri Kamnu, lahko omenjeno črto podaljšamo do cerkve v Pučah. Če od Marijine cerkve v Novi vasi potegnemo pravokotnico na omenjeno črto, jo seka na Gradišču, nekaj metrov stran od sedanjega stojišča kamna. V nadaljevanju doseže cerkev sv. Katarine pri Skorušici nad levim bregom Dragonje. Prikaže se nam povsem pravilen latinski križ. Krajša prečka, ki jo določata cerkvi Sv. Mavra in Marijina v Pučah, meri približno 2500 m, daljša med Marijino cerkvijo v Novi vasi in Katarinino v Skorušici pa približno 3800 m. Razmerje obeh je z največ 50 m odklonom 2 : 3. Sečišče obeh je na Gradišču. Azimut krajše prečke je 46°, daljše pa 136°, kar pomeni, da potekata skoraj natančno v smereh severozahod-jugovzhod in jugozahod-severovzhod. Razmerje razdalj novovaška Marija – Gradišče in Gradišče – Katarina je 1 : $\sqrt{2}$. Mrežo okolnih cerkva smo vnesli tudi v poseben računalniški program za izračunavanje kotov, ki je pokazal, da gre v proučevanem prostoru za edini prostorski križ. Vse to dokazuje, da gre za namerno postavljeno simbolno strukturo. Zadnji dvom odstrani cerkev sv. Štefana, ki je stala približno 350 m

Slika 8. Krkavce z okolico. Cerkve in prostorski križ.

Fig. 8. Krkavce with its surroundings. Churches and the landscape cross.

od sečišča križa na Gradišču. Njeno ime je bilo po vojaški karti iz 1797 (tudi) Sv. Križ/S. Croce!

Prostorske strukture v obliki križa v srednjem veku

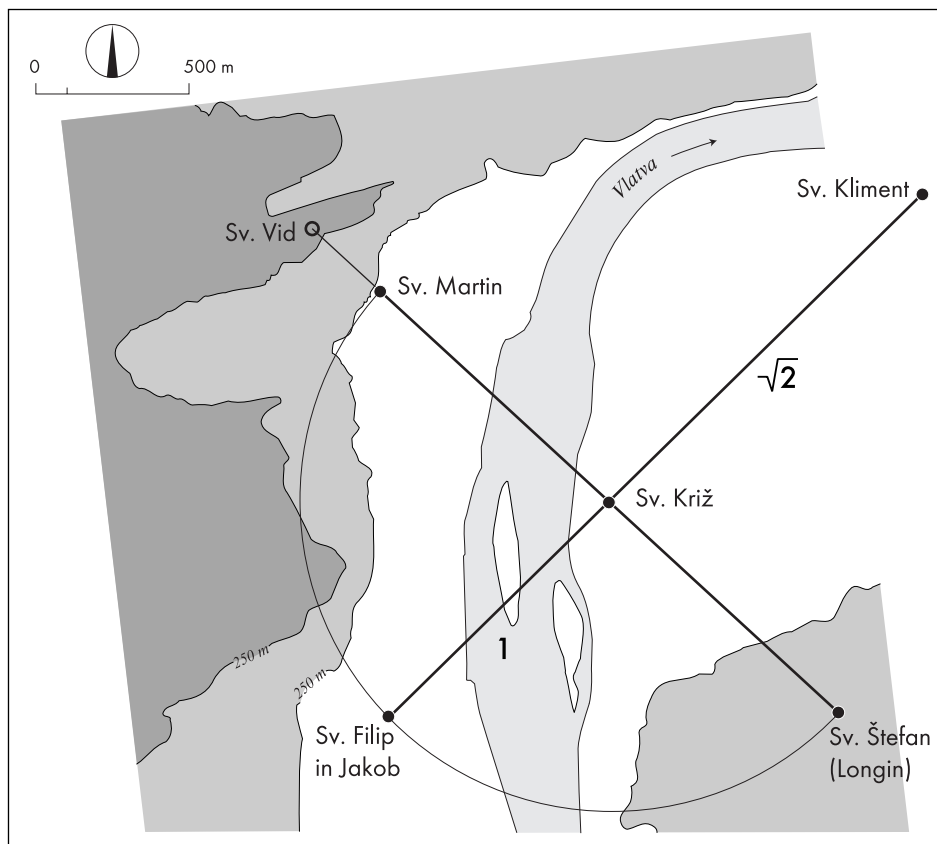
Srednjemu veku prostorska struktura križa ni tuja. Najdemo jo npr. že v 7. st. na bajuvarskih grobiščih Altenerding in Lauterhofen (Pleterski 2003, Abb. 286; Pleterski, Belak 2004, Fig. 15). Raziskovalec cerkvenih prostorskih struktur Günter Bandmann je skupino cerkva v obliki svetega lika – kot simbola sv. Trojice ali sv. Križa – tolmačil na več načinov. Kot zbor svetnikov na posebnem mestu, kot zaklinjanje v svetem znamenju, ki vzpostavlja posebno povezavo z nebeškimi močmi in s tem zagotavlja zaščito, kot povezavo s simboliko antičnih mest, kjer sta se križala kardo in dekumanus, ki sta združevala strani sveta, pa tudi kot “utrjevanje” dostopov do svetega mesta s pomočjo svetnikov, katerih relikvije počivajo pod oltarji različnih zgradb (Bandmann 1962, 385). Zavesten namen postavljati cerkve v križni sestav dokumentirajo pisni viri 11. in 12. stoletja. V 11. st. so tako npr. obdali s po štirimi cerkvami škofovske cerkve v Hildesheimu, Paderbornu, Utrechtu ter opatiji v Glanfeuilu in Fuldi, pri čemer so večinoma samo dopolnili starejše skupine cerkva (Bandmann 1962, 384). Postavitev samostanov sv. Štefana in sv. Mihaela ob Marijini katedrali v Bambergu v prvi polovici 11. st., so v drugi polovici 11. st. dopolnili še s cerkvama sv. Jakoba ter sv. Marije in sv. Gangolfa. Tako da je bil “Bamberg utrjen s cerkvami in patrociniji v podobi Kristusovega križa”, kot je zapisal kronist (Schneidmüller 2002, 48). V navedenih primerih cerkve ne stojijo geometrijsko povsem pravilno. Zanimiv primer pa je odkril Milan Špürek, ko je analiziral razmestitev romanskih cerkva v Pragi. Ugotovil je, da črto, na kateri stojijo cerkve sv. Vida, sv. Martina, sv. Štefana, skoraj pravokotno seka črta, ki jo določata cerkvi sv. Klimenta ter sv. Filipa in Jakoba. Na sečišču stoji cerkev sv. Križa (Špürek 1990, 83). Lepo je viden latinski križ (Slika 9). Njegovi kraki, ki jih določajo Sv. Križ, Sv. Štefan, Sv. Filip in Jakob ter Sv. Martin v Podgradju so približno enako dolgi. Razmerje razdalj Sv. Filip in Jakob – Sv. Križ in Sv. Križ – Sv. Kliment je $1 : \sqrt{2}$. Najdaljša prečka križa je usmerjena od jugozahoda proti severovzhodu. Podobnost s krkavškim križem je izjemna in jo je mogoče razložiti samo z enotnim gradbenim programom. Nekdanjega Sv. Martina datirajo grobovi v 12. st. (Dragoun 2002, 56), nekdanja cerkev sv. Filipa in Jakoba je iz druge polovice 12. st. (Dragoun 2002, 199), Sv. Štefan (pozejši Sv. Longin) je iz zgodnjega 12. st. (Dragoun 2002, 132), Sv. Kliment iz sredine 12. st. (Dragoun 2002, 131), Sv. Križ iz druge polovice 12. st. (Dragoun 2002, 71). Celotna praška struktura križa je torej iz 12. st. – Češčenje sv. Križa seveda sega že v zgodnje krščanstvo, vendar se zdi, da se program gradnje cerkva v križni strukturi razvije šele v 11. st. in doseže geometrijsko popolnost v 12. stoletju. Verjetno ni naključje, da je to čas, ko teologija sv. Križa pride do domišljenega vrha z delom Bernarda iz Clairvauxa (Köpf 2000, 1490–1492).

Razprava

Gradišče je po izročilu prebivališče hudiča. Zdi se, da so skušali s postavitvijo križa omejiti njegovo moč. Tudi obredno razmerje $1 : \sqrt{2}$, ki se pojavlja na križu, je del starodavne obredne matematike, ki premaguje kaos (prim.: Pleterski 1996, 182). Prav tako je znano, da glas zvona odganja zle sile. Mesto, kjer se slišijo trije zvonovi hkrati ima posebno moč (prim.: Poles 1999, 132). Vlogo Kamna na Gradišču tako trenutno lahko pojasnimo

na različne načine. Prva možnost je, da je bil opredmetenje dobrih sil, ki naj onesposobijo zle sile pod njim. Druga možnost bi bila obratna, da je opredmetenje sil, ki domujejo v podzemlju. Tretja je, da je skupek enih in drugih. Izročilo govori o vodi in zakladih, o pravi in kaosu, ki ga povzroča hudič, na kamnu so žarki svetlobe, falus(?) in vulva(?), obredi ob njem so potekali v različnih letnih časih, zato se zdi v tem hipu tretja možnost še najbolj verjetna. Katerakoli možnost je že veljala, nad kamnom krščanski duhovniki niso mogli biti navdušeni. Moči Gradišča (in Kamna?) so skušali zmanjšati s postavitvijo okolnih cerkva v križ in z zvonjenjem zvonov. Kdaj se je to zgodilo?

Arheološka izkopavanja cerkve sv. Štefana in sv. Križa niso pojasnila časa njenega nastanka. Azimut odkritih zidov (Šribar 1967, Sl. 1) je približno 55° , kar v Krkavčah pomeni datumsko smer med vzhodom kresnega sonca in zahodom božičnega sonca. Ker v dneh okrog solsticijev sonce vzhaja in zahaja navidezno na istem mestu, ta datumska smer velja tudi za 26. december, dan sv. Štefana, ki mu je cerkev posvečena. Usmerjanje cerkva proti geografskemu vzhodu se je začelo šele v 12. st., starejše cerkve imajo datumske smeri. Cerkve, ki so bile postavljene med pribl. 1125 in začetkom 13. st. so usmerjene bolj ali manj proti vzhodu, kar velja tudi za cerkve praškega križa (Sv. Štefan/Longin z začetka 12. st. nima te smeri), pozneje pa postajajo odkloni od te smeri spet pogosti (Haider-

Slika 9. Praga. Cerkve in prostorski križ.

Fig. 9. Prague. Churches and the landscape cross.

Berky 1996, 1–3). To nakazuje možnost, da je cerkev sv. Štefana nastala najkasneje do 12. stoletja. Prav tako je mogoče, da je stala, še preden so postavili križno strukturo okolnih cerkva in so jo šele pozneje posvetili tudi sv. Križu, ker je bila pač najbližje sečišču križa. Če bi nastala po istem programu kot okolne štiri cerkve, bi verjetneje stala na Gadišču, imela drugačno usmeritev in sv. Štefan ne bi bil prevladujoči patrocinij. Kombinacija sv. Štefana in sv. Križa ni nenavadna. 1012 je oltar sredi katedrale v Bambergu, pred katerega so 1024 pokopali cesarja Henrika II, posvetil sv. Križu in sv. Štefanu oglejski patriarh Janez (Schneidmüller 2002, 41–43). Da so tudi Krkavče na področju delovanja oglejskih patriarhov ni potrebno posebej poudarjati. Glede na predstavljeno je precej verjetno, da je krkavški prostorski križ nastal v 12. st., ko je nastala podobna struktura tudi v Pragi. Če se vprašamo, kdo ga je dal postaviti, si težko predstavljamo, da bi bil to nekdo, ki bi imel nižji položaj od škofa. Torej koprski škof ali celo oglejski patriarh sam? V tej zvezi morda ni povsem nepomembno, da je sosednja Koštabona rojstni kraj legendarnega koprskega blaženca Elija (Naldini 2002, 313, 336).

Z vsem tem pa smo dobili nov *terminus ante quem* za Kamen. Lahko je samo starejši od prostorskega križa. Čas začetka njegovega česčenja na Gradišču pa je najbolj verjetno povezan z razrušenjem rimskodobne vile, ko so njene ruševine dobile mitski pomen v očeh novega(?) prebivalstva in je na njih nastalo dovolj prostora za obrede ob Kamnu. To bi bilo nekje v pozni antiki ali zgodnjem srednjem veku. Taka razlaga še vedno dopušča vsaj tri nadaljnje možnosti: da so tedaj Kamen od nekod prinesli, da so postavili spoljjo, ki so jo našli med ruševinami Gradišča, ali da je Kamen tam stal še od prej.

Literatura

- BANDMANN, Günter 1962, Früh- und hochmittelalterliche Altaranordnung als Darstellung. – [v:] Das erste Jahrtausend, Kultur und Kunst im werdenden Abendland an Rhein und Rhur, Düsseldorf, 371–411.
- BENUSSI, Bernardo 1927–1928, Dalle annotazioni di Alberto Puschi per la Carta archeologica dell' Istria. – Archeografo Triestino 14, 243–282.
- DEGRASSI, Attilio 1930, Notiziario archeologico. – Atti e Memorie della Societa' Istriana di Archeologia e Storia Patria, Vol. 42, Trieste, 449.
- DRAGOUN, Zdeněk 2002, Praha 885–1310. Kapitoly o románské a raně gotické architektuře. – Praha.
- GALIMBERTI, Sergio 1996, Clero e strutture ecclesiastiche in Istria tra otto e novecento. – Atti e Memorie della Societa' Istriana di Archeologia e Storia Patria, Vol. 96, Trieste, 269–376.
- HAIDER-BERKY, Wolfgang 1996, Studien zur ungewöhnlichen Ausrichtung von Pfarrkirche und Innenstadt von Neunkirchen. – Die Gemeindestube, Jg. 43, Neunkirchen, 1–12.
- HMELJAK, Fanko 1999, Staroslovanska bogoslužja so se v Istri najdlje ohranila. – Sopotnik 1999/1, Koper, 7 (http://dragonja.nib.si/sopotnik/sopotnik_1999_1_7.html).
- KAHL, Hans-Dietrich 2005, Kultbilder im vorchristlichen Slawentum. Sondierungsgänge an Hand eines Marmorfragments aus Kärnten mit Ausblicken auf den Quellenwert von Schriftzeugnissen des 8.-12. Jh. – Studia mythologica Slavica 8, Ljubljana, 9–55.

- KÖPF, U. 2000, Kreuz, Kruzifix. B. Theologie und Spiritualität. – Lexikon des Mittelalters 5, CD-Rom-Ausgabe, Verlag J. B. Metzler.
- LAVRIČ, Ana 1986, Vizitacijsko poročilo Agostina Valiera o koprski škofiji iz leta 1579. – Ljubljana.
- NALDINI, Paolo 2001, Cerkevni krajepis ali opis mesta in škofije Justinopolis ljudsko Koper. – Koper 2001 (slovenski prevod originala: Corografia ecclesiastica o' sia descrizione della città, e della diocesi di Givstinopoli Detto volgarmente Capo d'Istria. – In Venezia MDCC).
- PLETERSKI, Andrej 1996, Strukture tridelne ideologije v prostoru pri Slovanih. – Zgodovinski časopis 50, 163 – 185 (english version: The trinity concept in the Slavonic ideological system and the Slavonic spatial measurement system. – Światowit 40, 1995, 113–143).
- PLETERSKI, Andrej, 2003, Struktur des Gräberfeldes Altenerding. – [v:] LOSERT, Hans – PLETERSKI, Andrej, Altenerding in Oberbayern. Struktur des frühmittelalterlichen Gräberfeldes und Ethnogenese der Bajuwaren, Berlin-Bamberg-Ljubljana, 505–684.
- PLETERSKI, Andrej – Belak, Mateja 2004, Structures in the Area of Lauterhofen in Bavaria. Strukture v prostoru Lauterhofna na Bavarskem. – Studia mythologica Slavica 7, Ljubljana, 43–61.
- POLES, Rok 1999, Sakralna dediščina velenjskega dela Šaleške doline v luči kontinuitete identitete. – [v:] VELENJE, Razprave o zgodovini mesta in okolice, Velenje, 120–163.
- RAJŠP, Vinko - TRPIN, Drago 1997, SLOVENIJA na vojaškem zemljevidu 1763-1797 (1804). 3. zvezek. – Ljubljana.
- SCHNEIDMÜLLER, Bernd 2002, Die einzigartig geliebte Stadt. – [v:] Heinrich II. und Bamberg, Katalog zur Bayerischen Landesausstellung 2002, Bamberg, 9. Juli bis 20. Oktober 2002, Augsburg, 30–51.
- ŠMITEK, Zmago 2001, Astral Symbolism on the Pre-Romanesque Relief in Keutschach (Hodiše). – Studia mythologica Slavica 4, Ljubljana, 119–140.
- ŠPŮREK, Milan 1990, Jehla v kupce sena. Aneb sedm záhad hledá luštitele. – v Praze.
- ŠRIBAR, Vinko 1956, Arheološko delo na Koprskem. – Zbornik Primorske založbe Lipa, Koper, 63–68.
- ŠRIBAR, Vinko 1967, Skeletno plano grobišče na Hribu pri Krkavčah. – Arheološki vestnik 18, Ljubljana, 365–375.
- VUGA, Davorin 1998, Kamen iz Krkavč – naš menhir. – Gea 12, Ljubljana, 41.
- ŽUPANČIČ, Matej 1993, I bolli laterizi del territorio di Tergeste romana. – [v:] I laterizi di eta' romana nell' area nordadriatica (a cura di C. Zaccaria), Cataloghi e monografie archeologiche dei Civici musei di Udine 3, Udine, 135–178.

Zahvaljujemo se vsem domačinom, ki so sodelovali v anketi, dr. Lubomirju Konečnemu za Bandmannovo študijo, Andreju Talajiču za opozorilo na moč mesta s slišnostjo treh zvonov in Mateji Belak za izdelavo kart. Del raziskave je nastal v okviru projekta V6-0978 "Historični principi urejanja prostora na Slovenskem in opredelitev pravil za urejanje prostora v sodobnosti", katerega naročnik je Ministrstvo za okolje in prostor R Slovenije, sofinancer pa Agencija za raziskovalno dejavnost R Slovenije.

The Stone of Krkavče in Oral Tradition and in the Context of Ritual Landscape Structure

Jana Puhar, Andrej Pleterski

The Stone of Krkavče, displaying several images, is situated near the Krkavče village above the Dragonja valley in the southwestern part of Slovenia. Due to its presumable age and its presumable mythological significance, it has kindled the curiosity of numerous researchers in the last few decades (e.g.: Šribar 1956, 67–68; Vuga 1998; Šmitek 2001, 138, Fig. 8). Today it stands 400 meters southeast of the Krkavče cemetery, northwards and along the path which passes the Gradišče fallow in the direction of the Škrljevac settlement (Fig. 1). The Stone measures about 2.5 m high; it is long and roughly formed. It is made of stone, which is not native to the surrounding landscape. Today only 1.6 m of the Stone is above ground – the upper part of the Stone is partly damaged, and a stylized human image is engraved on each side. The resemblance between them is evident upon first sight: an anthropomorphic creature with widely extended arms and a crown of rays. Although the motives are the same, differences in their execution are evident. The southeastern surface of the Stone is interlaced with grooves, especially at the lower part, which were probably caused by water.

The surfaces of both figures demonstrate their difference in execution. Details on the face (mouth and eyes) are well recognizable only on the southeastern figure (Fig. 2). This figure is without legs, and the rays emanating from the head are short. The figure on the northwestern side (Fig. 3), which is a little bigger, has longer rays and the fingers on the hands are more distinct. The face on this figure has three protrusions, which are perhaps the eyes and mouth, and a protrusion near the hips, which is perhaps a phallus (Fig. 5). The surface below this part was re-hewn (Fig. 4), and a shape - reminiscent of a fish, or even more so of a vulva - was created where the legs would have been expected.

The difference in execution could be justified by the figures having been created at different times. In such an instance, it is more likely that the smaller, southeastern figure represents an imitation of the bigger one, which is stylistically more perfected. The relief images on the Stone were probably created in two, if not even in three phases.

Oral Tradition (data)

Vinko Šribar wrote half a century ago, that people use different names for the stone: “Kamen” (‘The Stone’), “Pri Kamnu” (‘By the Stone’), “Berlina” (The Pillar) and “Troglav” (‘Threehead’) (Šribar 1956, 67). Nowadays, »Kamen« is the name used most frequently. The place where the Stone stands and the nearby surroundings are also called »Pri Kamnu« (‘By the Stone’). Locals believe that the Stone is not preserved in its entirety. Some say the Stone formerly had a sculptured head on the top, while another version claims there were three heads - which would explain the name »Troglav« - and three faces respectively. This is implicative of a possibly interesting analogy with the Carinthian stone from the site of St. Martin am Silberberg’s (Kahl 2005). An angry villager presumably damaged a part of the Stone with a tool.

The Stone was supposedly used as the stone pillory, to which people were tied for punishment. Some locals also mention worship of the Stone. The custom was for people to lay their hands upon this Stone on St Vid Day, and on Christmas Day, they would burn an oak tree by the Stone. It also signified fertility. Another old custom was for a proces-

sion to walk from Krkavče every year on the Monday before Ascension Day. The first stop was by the Stone. This was the gathering place for the people from other small villages, and the priest gave the first blessing in all four directions. The procession then continued along towards St Maver below the village, and concluded its course upon the esplanade in front of St Michael's Church (Fig. 6). One local did mention that formerly, the procession proceeded along another, longer path and passed the village of St Stepan in the Dragonja valley (Fig. 7). The very curtailed course the villagers walk around the village is all that remains of this custom today.

As the story narrates, the Stone was initially brought by ship, and thereupon used for tying other ships to. Today the Stone's position is actually a special sound-point, where the ringing of bells from the three churches of St Mary (in Nova vas, Puče and San Mauro near Momjan) is audible. Supposedly, this cannot be heard at any other location. The primary location of the Stone is still not known, although according to oral tradition, it was presumably not far from where it stands today. Oral tradition links the Stone with the nearby fallow of Gradišče. The story tells that a castle once stood upon Gradišče. Some tell that the Stone belonged to the castle, others say it is older than the castle. There are also tales linking gold and the lord of the manor - the devil to the castle. The remains of mosaic paving, a well, statues and bricks with the stamps "[Pansae V]ibi" (CIL V 8110,1) and "P. Ituri Sab." (CIL V 9110,96) (Benussi 1927-1928, 262; Degrassi 1930; Župančič 1993, 258), were discovered upon the Gradišče hill above the Škrljevac settlement; these are the remains of a villa from Roman times. The Stone stands only a few meters north of these fields, on the opposite side of the road that leads to Škrljevac.

The Connection of Landscape Points (Fig. 8)

The Gradišče fallow is the common denominator in the oral tradition. Where exactly the Stone stood before it was pulled down is not known. Today it stands where it was placed in 1999, following restoration. Oral tradition links it with the Gradišče area. Taking into consideration also the oral tradition regarding the ritual fires and staying all night long by the Stone, there would be more space for such activity at Gradišče just south of the path than along the present edge just north of it.

Undoubtedly, the Stone was brought to this place; both its composition and oral tradition speak of this. It is not known whether the Stone was initially ornamented or not. Most likely, the Stone was used secondarily; as otherwise, it would be hard to explain why it was necessary to re-hew it for its new function. In any case, the function of the Stone altered at least once, if not even twice from when it had its first likeness; and perhaps also its place of standing. Our concern is the last one on Gradišče.

The course of the procession to the Dragonja valley and back hints to the connection between select cult points in the landscape. A glance at the map of the course catches the eye as concerns three points: the Stone, the church of St Maver and the church of St Stephen all stand in the same line. Adding the churches of St Mary, whose ringing bells can be heard by the Stone, the above-mentioned line extends all to the church in Puče. Upon drawing a perpendicular from the church of Mary in Nova vas to this above-mentioned line, the point of intersection is at Gradišče, just a few meters away from where the Stone currently stands. There is more. As the perpendicular continues, it reaches the Church of St Catherine near Skorušica, above the left bank of the Dragonja. A pre-

cisely symmetrical Latin cross is revealed. The shorter line, determined by the Church of St Maver and the Church of St Mary in Puče, measures about 2500 m; and the longer one, between the Church of St Mary in Nova vas and Church of St Catherine in Skorušica, measures about 3800 m. The ratio of the two, with a 50 m deviation at most, is 2:3. The point of intersection of the two lines is at Gradišče. The azimuth of the shorter line is 46° and 136° for the longer; this means that their courses are almost exactly in the directions northwest-southeast and southwest-northeast. The ratios of the distances from the Church of St Mary in Nova vas – Gradišče and Gradišče – Church of St Catherine is $1:\sqrt{2}$. The grid of surrounding churches was also entered into a special computer program for evaluating angles; it established that this is the only spatial cross in the entire area of research. All this demonstrates that this symbolic structure was deliberately placed. Any last doubts are abolished by the Church of St Stephen, which stood about 350 m from the intersection at Gradišče. In a military map from 1797, this church was (also) named St Cross / S. Croce.

Spatial Structures in the Form of a Cross during the Middle Ages

The spatial structure of a cross is not foreign to the Middle Ages. It is known, for example, already in the 7th century from the Bajuvarian necropolises at Altenerding and Lauterhofen (Pleterški 2003, Abb. 286; Pleterški, Belak 2004, Fig. 15). Günter Bandmann, a researcher of church spatial structures, interpreted a group of churches in the shape of a holy image - as a symbol of the Holy Triad or the Holy Cross - in a variety of ways: as a gathering of saints at a special place, as an incantation in a holy sign that restores the special connection with celestial powers and thus ensures protection, as a connection with the symbolism of ancient towns where the *cardo* and *decumanus* intersected and thus conjoined the directions of the world, and also as a »fortification« of the routes of access to the holy town with the help of saints, whose relics rest under the altars of various buildings (Bandmann 1962, 385). Written sources of the 11th and 12th centuries document the conscious intention of building churches in the composition of a cross. In the 11th century, for example, four churches were erected around each of the Episcopal churches in Bamberg, Hildeshiem, Paderborn, Utrecht and the abbeys in Glanfeuil and Fulda; in doing this the older groups of churches were really only thus completed (Bandmann 1962, 384, Schneidmüller 2002, 48). The above-mentioned churches do not stand geometrically entirely exact. Milan Špůrek discovered an interesting example while analyzing the arrangement of Romanesque churches in Prague. He discovered that the line established by the churches of St Vit, St Martin and St Štefan almost perpendicularly intersects the line established by the churches of St Kliment and St Filip and St Jakob. The church of St Cross stands at the intersection (Špůrek 1990, 83). The Latin cross is easily discernible (Fig. 9). The ratio of the distances between the churches of St Philip and St Jakob – the Holy Cross and the Holy Cross – St Kliment is $1:\sqrt{2}$. The longest crossbar of the cross lies in the direction southwest - northeast. The similarity with the cross of Krkavče is exceptional and would be explicable only if applied to a unified program of construction. The entire structure of the cross in Prague originates from 12th century (Dragoun 2002, 56, 71, 131,132, 199). Worship of the cross extends back to early Christianity; nevertheless, it would seem that the program of constructing churches in the structure of a cross developed no earlier than in the 11th century, and that it reached geometrical perfection in the 12th century. Presumably, it is

not mere coincidence that this was a time when the theology of the Holy Cross reached its apex with the work of Bernhard from Clairvaux (Kopf 2000, 1490-1492).

Discussion

According to oral tradition, Gradišče is the dwelling place of the devil. Perhaps the goal in erecting the cross was to restrict his powers. The ritual ratio of $1:\sqrt{2}$, which emerges on the cross, is also a part of ancient ritual mathematics; it conquers chaos (e.g.: Pleterski 1996, 182). It is also well-known that the ringing of a bell drives away evil forces. It follows that the place where all three bells could be heard simultaneously certainly sustained special power (e.g.: Poles 1999, 132). Currently there are a variety of explanations for the role played by the Stone at Gradišče. The first possibility holds that it was the manifestation of good forces, which were to disable the underlying evil forces. The second version would be the opposite: that it is the manifestation of forces dwelling in the underworld. The third one claims that it is the conglomeration of both kinds of forces. Oral tradition speaks of water and treasures, of law and chaos, which is caused by the Devil; there are rays of light, a phallus(?) and a vulva(?) on the Stone; and the rituals surrounding the Stone took place during different seasons. Consequently, the third possibility seems most acceptable at the moment. Nevertheless, regardless of whichever variant, the Christian priests could hardly be enthusiastic about the Stone. They tried to restrain the powers of Gradišče (and the Stone?) by building the surrounding churches into the shape of a cross and with the ringing of the bells. In consideration of all that was presented, it is highly likely that the landscape cross in Krkavče came into existence in the 12th century, which is also contemporary with the similar structure in Prague. In asking who might have erected the Stone, it is hard to imagine that it could be someone ranking lower than a bishop. So, the bishop of Koper/Capodistria or Aquileian patriarch himself?

Through all of this, we have established a new *terminus ante quem* for the Stone. It could only be older than the landscape cross. The beginnings of its worship at Gradišče are most likely linked with the destruction of the Roman villa, when the ruins presumably attained mythological meaning in the eyes of the new(?) inhabitants at when there was finally enough space for rituals by the Stone. This would be sometime around the Late Antique or in the Early Middle Ages. Such an explanation allows for at least three further possibilities: that the Stone was brought from somewhere at the time, that it was erected secondarily from among the ruins of Gradišče, or that the Stone had been there long before.